

De Stelling van Utrecht

In 1880 beschreef kapitein M.H.J. Plantinga de betekenis en het deel van de zo geheten Stelling van Utrecht (Militaire Aardrijkskunde en Statistiek van Nederland, België en Duitsland, deel I Nederland, 2^e herziene druk, Breda 1880, pg. 350-356). De tekst luidde:

‘De eerste forten die men ten zuiden van Tienhoven aantreft zijn De Klop en de Gage!, beide maken reeds deel uit van hetgeen men gewoonlijk verstaat onder de Stelling van Utrecht, zich uitstreckende van de Klop tot Jutfaas. Die Stelling van Utrecht maakt een hoogst belangrijk deel uit der Nieuwe Hollandsche Waterlinie. In de eerste plaats toch vormt Utrecht, gelegen nagenoeg in het midden tusschen de Zuiderzee en de Waal, een belangrijk verenigingspunt van wegen. De zijtak Hilversum—Utrecht van den Oosterspoorweg, de Centraalspoorweg, de Rhijnspoorweg, de Staatsspoorweg en tal van uit het noordoosten, oosten en zuidoosten komende kunstwegen loopen in Utrecht samen.

Omgekeerd gaan van daar ook weder de belangrijkste wegen naar Amsterdam, 's Gravenhage en Rotterdam uit. Ten andere is Utrecht wegens de droogblijvende terreinstrook ten zuidoosten der stad en de gesteldheid van het verder oostwaarts gelegen terrein meer dan de meeste andere punten der Linie geschikt voor het doen van offensieve bewegingen van de zijde des verdedigers. De Stelling van Utrecht moest dus niet alleen worden ingericht tot een zuiver passieve, maar ook tot een actieve verdediging, en tevens tot opname van terugtrekkende troepen. Met dat doel werd Utrecht dan ook reeds in de eerste jaren der regeering van Willem I omgeven door een kring van verdedigingswerken. Daartoe behoren de forten de Klop, de Gage!, Blauwkapel, De Bilt, Vossegat en de vier lunetten op de Houtensche Vlakte. Aangezien die forten echter, met uitzondering van de twee eerstgenoemde, slechts 1500 a 2000 M. van Utrecht verwijderd zijn en ook in andere opzichten te wenschen overlaten, heeft men in de jaren 1867-1869, verder oostwaarts, vier nieuwe forten: Ruigenhoek, Voordorp, Rijnauwen en Vechten aangelegd.

Voordorp ligt op 2500 M., de drie anderen op 3500 tot 4000 M afstands van Utrecht. Daar ook zij niettemin onvoldoende waren om alle zwakke punten der Stelling op te hellen, werd na 1870 herhaaldelijk op uitbreiding van het aantal versterkingen rondom Utrecht aangedrongen, en in de allerlaatste jaren dan ook werkelijk tot den aanleg van nog twee nieuwe werken, één op den Hoofddijk en één aan het Hemeltje, overgegaan. Het fort de Klop ligt aan de Vecht, op ongeveer 3000 M. ten noorden van Utrecht. Het bestaat uit een aarden redoute met natte grachten en bomvrij gebouw. en dient tot afsluiting en bestrijking der Klop- en Vechtdijken.

Een soortgelijke bestemming heeft het nagenoeg geheel op dezelfde wijze ingerichte fort de Gagel, ten opzichte van de Gagel- en Kerkeindsche Dijken. Het ligt op het punt, waar de Gageldijk den Klopdijsk ontmoet, op circa 1500 M. voorwaarts van de Klop. In de eerste Ontwerp-Vesting-begrooting voor 1870 waren gelden uitgetrokken tot den aanleg van twee batterijen ter weerszijden van het fort. Sedert onderging het fort echter alleen eenige inwendige verbeteringen. In de keel bleef het open.

Het fort Blauwkapel, op circa 2700 M. ten zuidoosten van de Gagel gelegen, bestaat uit een gebastionneerden vierhoek met natte grachten en een afzonderlijk reduit in de keel. Het is bestemd tot afsluiting en bestrijking van den Maartensdijkschen Kunstweg met naastgelegen vaart, den Ooster- en den Centraalspoorweg, den Gagel- en den Voordorpschen Dijk.

Tot ondersteuning van het fort Blauwkapel en tot betere bestrijking van het voorwaarts van Blauwkapel en de Gagel gelegen terrein werd voorts in 1800 het fort Ruigenhoek, een gebastionneerde aarden redoute met natte gracht en bomvrij logement, opgeworpen, het is bovenal ook bestemd tot bescherming der Achttienhovensche Kade, de keering tusschen de 2^e en de 1^e kom. Het heeft een eenigszins vooruitspringende ligging en vormt dus als het ware de saillant van de Gagel- en Blauwkapel. De veenlanden, waardoor het wordt omgeven, verleenen het een groot verdedigingsvermogen. In de eerste op grond der Wet tot regeling en voltooiing van het vestingstelsel ingediende Vesting-begrooting werd voorts nog de aanleg van een fort bij Westbroek voorgesteld. Op 2500 a 3000 M voorwaarts van de Gagel en Ruigenhoek gelegen, zou het zeer krachtig kunnen bijdragen tot verdediging van het terrein tusschen die forten, en vermoedelijk tevens moeten strekken tot krachtiger bescherming der Maarsseveensche en Nedereindsche Vaarten met de daarlangs voerende kunstwegen, het in vorige Ontwerp-Vestingwetten voorgestelde fort voor Maarsseveen kon dientengevolge vervallen en werd dan ook niet meer genoemd.

Bij de behandeling der bedoelde Vesting-begrooting in de Tweede Kamer der Staten-Generaal trok de Minister evenwel den voorgestelden post voor den aanleg van een fort bij Westbroek wederom in in afwachting, dat omtrent de kosten van aanleg nieuwe opnemingen zouden hebben plaats gehad. Sedert werd in de achtereenvolgende vesting-begrootingen van een verdedigingswerk bij Westbroek niet meer gesproken. Daarentegen is het bedoelde verdedigingswerk bij Maarsseveen thans werkelijk aangelegd.

Op ongeveer 2000 M ten zuiden van het fort Blauwkapel ligt het fort De Bilt, mede een gebastionneerd aardewerk met natte grachten en een reduit in de keel, met bomvrij logement. Het is bestemd tot afsluiting van den straatweg, die van het dorp De Bilt (een belangrijk vereenigingspunt van wegen, op 2500 M. vóór het fort gelegen) naar Utrecht voert, en voorts tot bescherming van den achter het werk in bedoelden weg gelegen doorlaat.

Gelijktijdig met het fort Ruigenhoek werd tusschen en eenigszins voorwaarts van de forten Blauwkapel en De Bilt het fort Voordorp opgeworpen. Het is gelegen op den Voordorpschen Dijk op ongeveer 2500 M. afstands van Utrecht, en komt, wat den vormen de technische inrichting betreft, nagenoeg geheel overeen met het fort Ruigenhoek. Het dient tot ondersteuning van de forten Blauwkapel en De Bilt. tot betere bestrijking van den Centraalspoorweg en de Biltstraat. en tot versperring van den Voordorpschen Dijk. Het dorp De Bilt is slechts 1700 a 1800 M. van het fort Voordorp verwijderd, terwijl men op dien afstand verder noordwaarts ook nog andere bedekte terreinen aantreft.

Van het fort De Bilt 1200 M. in zuidelijke richting voortgaande, komt men aan het fort Vossegat, evenals het eerstgenoemde een gebastioneerd aardewerk met natte grachten en een reduit met bomvrij gebouw in de keel. Het ligt op den noordelijken oever van den Krommen Wijn en moet in verband met de ten zuiden dier rivier opgeworpen Houtensche Lunetten (vier aardewerken met natte grachten en bekleedingsmuren, ook in de keel) dienen tot verdediging van de hier droogblijvende terreinstrook.

Deze terreinstrook heeft op het smalste gedeelte nog altijd een breedte van minstens 2000 M.; over haar loopen de Rhijnspoorweg, de Staatsspoorweg 's Hertogenbosch – Utrecht, alsmede de kunstwegen van Wijk-bij-Duurstede en Kuilenburg naar Utrecht. Zij vormt dus een zeer belangrijk acces.

Tot krachtiger verdediging nu van deze droge terreinstrook werden in 1869-1869 verder oostwaarts de forten Rhijnauwen en Vechten gebouwd. Zij zijn achtereenvolgens 3500 en 4000 M. van Utrecht verwijderd en hebben een onderlingen afstand van circa 1500 M.

Het fort Rhijnauwen is een zeer groot aardewerk met natte grachten, die geflankeerd worden uit gemetselde caponnières. Het ligt ten noorden van den Krommen Rijn. Het fort Vechten daarentegen, ten zuiden dier rivier, is volgens het gebastioneerde stelsel ingericht, doch in de laatste jaren veel verbeterd, ook met het doel, meer vuurmonden op den hoofdwal in batterij te kunnen brengen. Beide forten hebben een gemetseld reduit met bovenbatterij.

Het schootsveld van Rijnauwen wordt door de onmiddellijk omgelegen buitenplaatsen, boomgaarden, bosschen en andere terreinvoorwerpen in hooge mate beperkt. Het terrein vóór Vechten is tot op een afstand van circa 2000 M. meer open. Behalve tot het reeds boven besproken doel moeten de forten Rijnauwen en Vechten nog dienen, om offensieve bewegingen vanuit Utrecht te steunen en de opname van terugtrekkende troepen gemakkelijker te maken. Het fort Vossegat en de Houtensche Lunetten waren hiertoe geheel onvoldoende.

Het eerste toch neemt bijna de geheele ruimte in tusschen den Krommen Rijn en de noordelijke inundatie, terwijl de lunetten zeer dicht op de stad zijn gedrongen. Bovendien bedraagt de onderlinge afstand tusschen de lunetten nog geen 100 M.,

terwijl de ruimte op de vleugels nog geringer is. Gelegenheid tot het opstellen en oen deboucheeren van eenigszins sterke troepenafdeelingen ontbrak hier dus geheel.

Tot ondersteuning van Rijnauwen en tot betere bestrijking van het tusschen dat fort en het dorp De Bilt gelegen hoogere terrein van waaruit de vijand Utrecht op een afstand van 3500 a 4000 M bijna ongehinderd zou kunnen beschieten, werd in de beide laatste Ontwerpen van Wet tot regeling en voltooiing van het vestingstelsel nog voorgesteld een fort bij Bureveld, op circa 1000 M. ten zuiden van het dorp De Bilt. In de Ontwerp-Vestingbegrooting voor 1875 kwam dan ook een post voor den bouw van een zoodanig fort voor, die echter later weder werd ingetrokken. In de volgende vesting-begrootingen werd van een fort bij Bureveld niet meer gesproken. Daarentegen werden in 1877 en latere jaren toegestaan voor den aanleg van het thans voltooide werk aan tien Hoofddijk, op ongeveer 1500 M. afstand van de forten) e Bilt en Rijnauwen.

De omstandigheid, dat het op te werpenfort hij Bureveld op zijn beurt links wederom geen genoegzamen steun zou vinden in Voordorp, en dat, om hierin te voorzien, ook ten noorden van het dorp De Bilt nog één of meer nieuwe forten zouden moeten worden gebouwd, zal vermoedelijk wel eender hoofdredenen zijn geweest. die tot deze veranderde zienswijze aanleiding hebben gegeven.

Rondom Utrecht vindt men voorts achterlangs de forten nog een weg met borstwering en doorgaand barbet voor veldgeschut, loopende van den Koningsweg, hij de noordelijkste der vier Houtensche Lunetten, naar de hoeve Minsweerd, van Vossegat langs de Ridderschapsvaart naar de Biltstraat en verder langs het Ezelsdijkje naar Tol no. 1 op den Maartensdijkschen Weg. Voor de verlenging van dezen gedekten gemeenschapsweg van Tol n°. 1, noordoostwaarts langs den Maartensdijkschen Kunstweg naar het fort Blauw kapel zijn de gronden reeds aangekocht. Ten zuiden van Utrecht en op ongeveer 5000 M. daarvan verwijderd, ligt het fort Jutfaas, een gedeeltelijk gebastioneerd aardewerk met natte grachten en bomvrij gebouw. De twee tot het fort behorende batterijen aan den Overeindschen Weg zijn onmiddellijk achter het hier gegraven kanaal gelegen. Beide batterijen zijn van bomvrije lokalen voor troepenverblijf en munitie-berging voorzien. Al deze werken dienen tot afsluiting van het oostwaarts gelegen hogere en niet te inundeeren terrein, aan weerszijden van den Overeindschen Weg, dat op de smalste gedeelten ten oosten der batterijen toch nog altijd een breedte bezit van 400 a 500 M.

De afstand tusschen de forten Jutfaas en Vechten bedraagt ruim 5000 M.. zoodat van een wederkeerige flankering en ondersteuning dier beide werken geen sprake kan zijn. De noordelijke grens van het droogblijvende terrein, oostwaarts van Jutfaas, ligt voorts bij Oud-Wulven maar ongeveer 1500 M. van het fort Vechten verwijderd, zoodat een vijand, daar, op 4000 M. afstand van Jutfaas, stelling nemende, het eerstgenoemde fort ernstige nadeelen zou kunnen toebrengen.

Om in deze leemte te voorzien, werd door de Ministers van Oorlog Van Stirum en Weitzel de noodzakelijkheid betoogd, om een fort te bouwen hij Oud-Wulven (op het

punt waar de Overeindsche Weg het Houtensche Pad ontmoet), dat dan tevens zou kunnen meewerken tot een krachtiger verdediging van het acces Houten-Jutfaas.

Later is echter van dit voornemen afgezien en in plaats van bij Oud-Wulven een werk aangelegd bij het Hemeltje, nabij het punt waar de weg Houten-Utrecht gesneden wordt door de lijn Vechten-Jutfaas. Het ligt op een droogblijvende plek in de inundatie, op ongeveer 1300 M afstands van het hogere terrein bij Oud-Wulven, op 1400 M. van Vechten en op ruim 3500 M. van het fort Jutfaas.

Het thans volgende acces wordt gevormd door de Lek. met de alleen bij hoog water onderlopende uiterwaarden, de bandijken en de binnen die dijken niet te inundeeren, doch overigens tamelijk sterk doorsneden terreinstrooken.

Reeds de aanzienlijke breedte van dit acces, ongeveer 1500 M, maakt een krachtige verdediging noodzakelijk. Deze wordt echter te dringender geboden door de omstandigheid, dat aan dit acces vier sluizen (bij Honswijk, bij Vreeswijk, aan 't Spoel en bij Everdingen) zijn gelegen, waarvan het bezit een bepaald vereischte is tot het behoorlijk op peil houden der inundatiën aan beide zijden van de Lek. In die verdediging nu moet worden voorzien door het fort bij Honswijk (met bijbehorende batterijen) en het verdedigingswerk bij Vreeswijk, beide ten noorden van de Lek, en door de batterij aan het Spoel met het fort bij Everdingen (met bijhoorende batterijen), ten zuiden dier rivier. Het fort bij Honswijk, een gebastionneerd aardewerk met natte grachten en een bomvrij gebouw, is gelegen op den rechter Lekdijk, circa 3000 M westwaarts van den hoogen spoorwegdam van de lijn 's Hertogenbosch-Utrecht. Het dient tot afsluiting van het acces ten noorden van de Lek. tot bestrijking van die rivier en tot bescherming der inundatiesluis. Met betrekking tot het eerst gemelde doel wordt het ondersteund door de een weinig meer noordwaarts gelegen werken, namelijk: de lunet achter de Snel, de batterij aan den Kortten Uitweg, op het punt, waar deze weg het hier gegraven inundatiekanaal snijdt, en de batterij aan de Waalsche Wetering ten oosten van het Oud-Slikkerveer. Beide laatstgenoemde batterijen zijn van bomvrije gebouwen voorzien, terwijl die aan den Kortten Uitweg door een gedekten gemeenschapsweg achter langs het inundatiekanaal met het fort bij Honswijk is verbonden. De batterij aan de Waalsche Wetering kan, met zwaar geschut bewapend, ook nog vuur geven op het droogblijvende terrein ten zuiden van Houten.

Circa 7000 M verder achterwaarts, langs den Lekdijk gemeten, ligt nog het verdedigingswerk bij Vreeswijk, een aarden redoute met natte grachten, het dient mede tot afsluiting van den noordelijken Lekdijk en tot bescherming der nabijgelegen inundatiesluizen, nadat Honswijk zal bezwaken zijn.'

ⁱ In het groot woordenboek der Nederlandsche taal leest men: 'keel, term uit de vestingbouw [...]. Benaming voor die zijde van het bastion (tusschen de beide courtine-hoeken) waardoor het gemeenschap heeft met het inwendige der vesting, en voor de naar de vesting gekeerde zijde van het ravelijn, den redan, de redoute, de lunet, de tenaille enz.'